

ON THE LOVES OF GASSET AND FUZULI

Gasset ve Fuzûlî'deki Sevgiler Üstüne¹

Bahir SELÇUK²

Abstract

The love that exists in human nature is the name of a universal phenomenon. Love, the name of extreme love that takes the will of man, and thoughts about love differs from society to society. Love is blessed in some societies, while in others it is excluded. But in many cultures and literatures of nations, thought of love merges with religious and mystical elements and creates colorful and vibrant paintings. Gasset, one of the most important Spanish thinkers of the 20th century, in his book translated into Turkish by the name of Sevgi Üstüne, explored the concepts of affection and love in various ways and found important and interesting findings. Among determinations about love and affection In Gasset's Sevgi Üstüne and love thought expressed in love-oriented classical Turkish poetry, striking similarities and relations are attract the attention. For this reason, Gasset's determinations about love and the comprehension of love thought expressed in classical Turkish poetry are important. In this scope of work, intersection points of thought of love that Gasset expressed in Sevgi Üstüne and conception of love in Fuzûlî (Divân and Leylâ vü Mecnûn) with a system of mystical thought will be emphasized.

Key words: Gasset, Fuzuli, love, comparison.

Özet

İnsanın fitratında var olan aşk, evrensel bir olgunun adıdır. İnsanın iradesini elinden alan aşırı sevginin adı olan aşk ve aşka dair düşünceler, toplumdaki farklılıkların farkını arz eder. Bazı toplumlarda âdeta kutsanan aşkın bazı toplumlarda dışlandığı görülmür. Fakat pek çok milletin kültür ve edebiyatında aşk düşüncesi, dini ve mistik unsurlarla birleşip renkli ve canlı tablolar oluşturur. XX. yüzyılın önemli İspanyol düşünürlerinden Jose O.Y. Gasset, Türkçeye Sevgi Üstüne adıyla çevrilen eserinde, sevgi ve aşk kavramlarını çeşitli yönleriyle irdelemiş, önemli ve ilginç tespitlerde bulunmuştur. Gasset'in Sevgi Üstüne adlı eserindeki sevgi ve aşka dair tespitlerle aşk eksenli klasik Türk şiirinde dile getirilen aşk düşüncesi arasında çarpıcı benzerlik ve ilgiler göze çarpmaktadır. Bu sebeple Gasset'in aşka dair tespitleriyle İslam kültüründe ve klasik Türk şiirinde dile getirilen aşk anlayışının mukayesesi önem arz etmektedir. Bu çalışma kapsamında Gasset'in Sevgi Üstüne'de dile getirdiği aşk düşüncesi ile tasavvufi düşünce sisteminde ve âşıkane şiirin önemli temsilcisi Fuzûlî'deki (Divân ve Leylâ vü Mecnûn) aşk anlayışının kesiştiği noktalar üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Gasset, Fuzuli, aşk, karşılaştırma.

¹ Çalışmamızın başlığı Gasset'in (1996) Sevgi Üstüne adlı eserine göndermede bulunmak üzere bu şekilde seçildi. Çalışmaya katkı sunan lisansüstü öğrencilerim İlyas KAYAOKAY ve Mesut ALGÜL'e teşekkür ederim.

² Prof. Dr., Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, bahirselcuk@gmail.com

Giriş

Evrensel bir duygu olan aşk, kaynağı, sebepleri, sonuçları, aktörleri ile kültürden kültüre, toplumdan topluma farklılık arz eder. Bazı toplumlarda oldukça önemli bir yer edinen aşkın bazı toplumlarda pek yer bulmadığı da görülür. Mesela; “Vahşilerde, sevgiye yatkınlık diye bir şey yoktur. Çinlilerle Hintliler sevgiyi tanımazlar; Pericles dönemindeki Yunanlılar, sevginin varlığını hemen hemen hiç kabul etmezlerdi.” (Gasset 1996:113). Dinî ve mistik düşünce ile de yoğrulabilen aşkın birçok toplumun kültür ve edebiyatında zengin bir malzeme oluşturduğu görülür.

Bireysel bir duygu olan aşk; hissiyat boyutu ve mistik yapısı ile kültür ve sanatın her türüne derin bir şekilde tesir etse de, yansımalarının en etkili şekilde görüldüğü alanın edebiyat, özellikle de şiir olduğu şüphe götürmez. Doğu ve Batı edebiyatlarında nice aşk kahramanlarının destanlaştığı görülür. Aragon’un “mutlu aşk yoktur” sözünü de tasdik eden bu âşık ve sevgilileri uzun bir liste oluşturur: Leyla ve Mecnun, Kerem ile Aslı, Tahir ile Zühre, Hüsrev ile Şirin, Yusuf ile Züleyha; Romeo ve Jülyet, Heloise ve Abelardus, Tristan ve Isolde, Carmen ve Don Jose (Batur 1995: 5).

Doğu kültüründe dinî ve tasavvufî düşünce çerçevesinde biçimlenen aşk anlayışı, edebî metinlerin en çok işlenen konuları arasında yer alır. Arap, İran kültür ve edebiyatından izler taşıyan klasik Türk şiiri, bu yönüyle neredeyse baştanbaşa bir aşk edebiyatıdır. “Bu aşk bir bakıma, Endülüs Arap aşk şiirinin tesiri altında Ortaçağ şövalyeliği ve aristokrasininin teşrifatına göre şekillenmiş bir aşk tarzını aksettiren ve belirlenmiş kaideleri olan ‘amour courtois’ ile mahiyetçe farklı da olsa, bazı benzerlikleri bulunan hususiyetler taşır.” (Akün 2013:129). Aşk estetiği ile biçimlenen bu şiir zemininde, şairlik sıfatını taşıyan padişah, şeyhülislam, kadın, erkek, genç, yaşlı hemen herkes aynı zamanda birer âşık rolündedir. Şairliğin temel şartlarından olan bu âşıklığın çerçevesi gelenek tarafından belirlenmiştir. Cinsellikten ve cinsel kimlikten ziyade güzellik olgusunun esas tutulduğu divan şiirindeki bu aşk anlayışında tek tip bir sevgili söz konusudur. Akün’e göre (2013:136) savaştı ve öldürücü bir güzelliğe sahip bu sevgili tipinin teşekkülünde Ortaçağ Arap ve Fars dünyasının Türk imajı rol oynamıştır. Okuyucu’nun (2004:280) ifade ettiği üzere bu aşk anlayışında özel duygulara ve tasavvurlara yer verilmez; kişiden kişiye değişen psikolojik dalgalanmalara da rastlanmaz.

Doğu ve Batı kültüründe aşkın mahiyeti ile ilgili farklı yaklaşımlar söz konusudur. Meseleye maddeci bir gözle bakan kimi araştırmacılar aşkı cinsellikle özdeşleştirmeye çalışmışlardır. Okuyucu’nun (2004: 280-281) dikkat çektiği üzere Yalıtıkaya (1995: 53-56) ve Tarlan (1981: 28-29) gibi bazı araştırmacılar meseleyi fizyolojik sistemle ilişkilendirerek daha çok, cinsellik ve neslin idamesi çerçevesinde ele almışlardır. Schopenhaur ve Sthendal’in aşkın kökenine ilişkin yaklaşımları da benzer çerçevededir (bk. Okuyucu 2004:281). Aşk ilişkilerinde cinselliğin rolünü inkâr etmeyen Gasset (1996: 59), cinsel ilgi ile aşk arasında farklar bulunduğunu ve aşkı cinselliğe indirgemenin doğru olamayacağını dile getirir.

XX. yüzyılın önemli İspanyol düşünürlerinden Jose Ortega Y. Gasset, Türkçeye *Sevgi Üstüne*³ adıyla çevrilen eserinde, sevgi ve aşk kavramlarını çeşitli yönleriyle irdelemiş, önemli ve ilginç tespitlerde bulunmuştur. *Sevgi Üstüne* kendisinden çok söz ettirmiş bir eserdir. Gasset’in bu eserindeki sevgi ve aşka dair tespitlerle klasik Türk şiirindeki aşk düşüncesi arasında çarpıcı benzerlik ve ilgiler göze çarpmaktadır. Bu sebeple Gasset’in aşka dair tespitleriyle klasik Türk şiirinde dile getirilen aşk anlayışının mukayesesi önem arz etmektedir.

³ Jose Ortega Y Gasset, “Sevgi Üstüne” (Çev. Yurdanur Salman), Yapı Kredi Yayınları. 2. Baskı. İstanbul: 1996.

Bu çalışma kapsamında Gasset'in *Sevgi Üstüne*'de dile getirdiği aşk düşüncesi ile âşıkane şiirin önemli temsilcisi Fuzûlî'nin, *Divân*'ı (Akyüz vd., 1990) ile *Leylâ vü Mecnûn*'undaki (Doğan 2000) aşk anlayışının örtüştüğü noktalar üzerinde durulacaktır.⁴ Bu arada klasik Türk şiirinin temel kaynakları arasında yer alan tasavvufun önemli isimlerinden biri olan İbn Arabî'nin⁵ aşka dair düşüncelerine de sıkça yer verilecektir.

Gasset ve Fuzûlî'nin aşk konusunda örtüşen düşünceleri on bir alt başlık altında irdelenecektir.

1. Aşkın Yüceliği ve Çok Boyutluluğu

Klasik Türk şiiri geleneğini şekillendiren önemli kaynaklardan biri olan tasavvufa göre; kâinatın yaratılışı aşk sebebiyledir. Mutasavvıfların kutsi hadis olarak kabul ettikleri "*Gizli bir hazine idim...*" sözüne dayanan bu düşünceye göre Allah, kâinatı ve yaratılmışların en şerefli olan insanı kendi zatına duyduğu muhabbetten (aşk-ı zâtî) dolayı var etmiştir. Bu yüzden tasavvuf düşüncesine göre kimden kime olursa olsun dolaylı da olsa bütün sevgilerin özünde, Allah'a duyulan sevgi yatmaktadır. Bu nedenle kâinattaki çeşitli varlıklara duyulan sevgiler de -aşağıdaki meşhur beyitte dile getirildiği üzere- aslında bir olan ilahî varlığın güzelliğinin tecellilerine duyulan aşk anlamına gelmektedir.

Çünkü sen âyine-i kevne tecellâ eyledün

Öz cemâlün çeşm-i' âşıkdan temâşâ eyledün (Yenişehirli Avni, K.1/1)

Klasik edebiyatta görülen aşkın yüceliği ve çok boyutluluğu, Batı dünyasındaki aşk anlayışıyla yer yer örtüşür. Eflatun'un; Hristiyan ve Müslüman filozofları etkileyen, geçici güzelliklere değil güzellik idesine, salt güzelliğe duyulan ve platonik aşk olarak anılan aşk anlayışının bu örtüşmede rolü vardır (Ayvazoğlu 1993: 61). Dante'nin "güneşle öteki gezegenleri sevginin yönettiğine" inandığını belirten Gasset (1996: 7) sevgiyi; yalnızca erkeklerle kadınların birbirleri için geliştirdikleri duygulara indirgemenin konuyu daraltmak olacağını ifade eder.

Klasik kültürümüzde sevgi, çeşitli şekillerde tarif ve tasnif edilir. İbn Arabî (1992: 53-67) sevgiyi "ruhanî" ve "tabii" olarak iki gruba ayırır. Sevgilisini hem sevilen için hem de kendi için sevme durumuna ruhanî sevgi, sevgiliyi sadece kendi nefsi için sevme durumuna da tabii sevgi der. Yine İbn Arabî'nin (1992: 97) sevginin yanıltmaları sadedinde ifade ettiği "âşıklar sevgilinin gerçek bir varlığı olduğunu zannederler. Oysa ki sevgili 'adem' [ölü/yok] hâlinde olan bir varlıktır. Âşık sevgiliye öylesine bağlanır ki sonunda onu, gerçek bir varlıkta 'var' olarak görür." şeklindeki görüşleri, geleneksel aşk anlayışındaki çok boyutluluk ve derinliğin arka planına ışık tutmaktadır. Platonik aşk olarak da nitelendirilen bu aşkın sınırsızlığını Fuzûlî, "âlem-i aşk, bahr-i aşk, deryâ-yı aşk, fezâ-yı aşk" gibi sonsuzluk imgesini çağrıştıran göstergelerle yansıtır.

Gerçi cânândan dil-i şeydâ için kâm isterem

Sorsa cânân bilmezem kâm-ı dil-i şeydâ nedür (LM. 2659)

Gezme ey gönlüm kuşu gâfil fezâ-yı 'aşkda

Kim bu sahrânun güzergâhında çok sayyâdı var (G.75/6)

⁴ Gasset'in aşk anlayışına daha önce de dikkat çekilmiştir. Cihan Okuyucu, "Duygu Dünyası: Klâsik Şiirin Başlıca Konusu Olarak Aşk", *Türk Dünyası Edebiyat Tarihi*, C.IV, 2004, Ankara: AKMB Yay., s.279-292.

⁵ İbn Arabî, *İlahî Aşk*, (Çev. Mahmut Kanık), 2. baskı, 1992, İstanbul: İnsan Yay.

Bahr-i 'aşka düşdün ey dil lezzet-i cânı unut
Bâliğ oldun gel rahimden içdüğün kanı unut (G.45/1)

2. Aşkın Kuşatıcılığı ve Kutsallığı

Klasik şiirin aşk anlayışında, tasavvuf öğretisinde yer alan vahdet ve kesret kavramlarının önemli etkisi vardır. Buna göre hakiki sevgiliye ait esas güzelliklerin dışındaki bütün unsurlar 'kesret veya mâ-sivâ' olarak adlandırılır ve âşığın yolunda birer engel olarak görülür. Dikkatleri dağıtan bu ikilik (veya kesret/çokluk) düşüncesi, birliğe ulaşmayı engeller, vahdet (yalnızlık) ve inziva, dikkati yoğunlaştırır. Yoğunlaşma; kişiyi maddi âlemden koparan sürecin adıdır. Klasik şiir geleneğindeki aşk, âşığın irade ve ihtiyarını elinden alan bir özelliğe sahiptir. Aşkın sarsıcı etkisiyle dış dünya ile ilişkisi kopan âşık, âdeta tepeden turnağa aşk kesilir. Böylece her an sevgilinin düşüncesiyle yaşar, sevgili, onun hem eli hem gözü; hem zehri hem panzehri olur. Fromm'un (1985: 27) "sevgi olmadan insanlık bir gün için bile var olamaz." sözü aşkın bu derin etkisini gösterme bakımından dikkat çekicidir.

Hâli itmişdür beni benden mahabbet dostlar
'Ayb kılman görseniz âlemde bî-pervâ beni (G.290/5)

Fuzûlî'nin şiirlerine de akseden aşkın kuşatıcılığını Gasset (1996:73) de şöyle ifade eder: "Sevgi, kendine özgü bireyi kişinin en gizli köşelerine kadar gizlice sokarak, bunun dışında kalanları eleyerek kişinin yaşamını belli ölçüde etkiler." İbn Arabî (1992: 85) sevgide ifrat, aşırılık olarak nitelendirdiği aşkı, *kalbin üzerini tamamen örten bir zar* olarak tasvir eder. Âşığı bütünüyle kuşatan bir duygunun adı olan "aşk"ın sarmaşık anlamına gelen *aşak* kökünden türetildiğini söyler.

Klasik şiirin aşk estetiğinde sevgilinin cinsiyeti teşhis edilemeyecek bir görünüm arz etse de Gasset'in (1996: 73) aşk örgüsünde sevenin erkek sevilenin de kadın olduğu net bir biçimde ifade edilir. Gasset'in kadın olarak nitelendirdiği sevgili ile erkek olarak nitelendirdiği âşık, rolleri itibarıyla klasik şiirdeki âşık-maşuk tiplerinin genel özelliklerini taşır: "Kadının etkisi, özellikle atmosfer yaratıcı bir etki, bu nedenle de her yere sızan, görünmez bir etkidir. Bu etkiyi engellemenin ya da ondan kaçınmanın bir yolu yoktur. Bu etki, insanın en korunmalı yerlerinden sızarak içine işler ve âşık erkeğin üzerinde, tıpkı iklimin bitki üzerinde yaptığı etkiye benzeyen görünmez bir etki yapar." İbn Arabî'nin (1992: 92) aşk, "insan vücudunun bütün organlarına, bütün duyularına ve ruhuna işler; damarlarındaki kan gibi her yerinde deveran eder, insanın eti olur; vücudunun bütün mafsallarına girer..." şeklindeki ifadeleri ile Gasset'in düşüncelerinin örtüşmesi dikkat çekmektedir. Fuzûlî de Gasset'in çizmiş olduğu sevgili tipine benzer portreler çizer; âşık, sevgilinin zülfünün tellerine bağlanmıştır.

Kılmazam zencir-i zülfi terkin ey nâsîh beni
Hâh bir âkıl hayâl et hâh bir divâne dut (G.43/5)

Fuzûlî zülfüne bağlandı ammâ eyle inceldi
Ki gûyâ za'f anı hem zülfüne bir târ-ı mü eyler (G.81/6)

Gasset (1996:36), âşık olduğumuzda; "dış dünyayla hiçbir bağlantısı olmayan büyümlü bir dünyanın içinde kısılp kal[dığımızı]" ve dıştan hiçbir unsurun "bu dünyaya girerek bizim kaçıp kurtulmamızı kolaylaştırama[yacağımızı]" söyler. Fuzûlî de sevgilinin gam derdinden

dolayı zindan hayatı yaşadığını ifade eder. Düştüğü zindan, sevgilinin çene çukuru, zincir ise zülfleridir:

Bend ü zindân-ı gam ü mihnetten olmuşdum halâs
Âh kim düşdüm yine zülf ü zenahdânın görüp (G.37/6)

Hat bu mazmûn iledür taraf-ı zenahdânunda
Ki bu zindânun esîrine yok ümmîd-i necât (G.38/3)

Ey Fuzûlî bir sanem zülfine gönlüm bağladum
Çekdi zencir-i cünûna âkıbet sevdâ beni (G.290/7)

Klasik şiirde âşık tipi ile sıkça anılan kavramlardan biri de “cünûn”dur. Âşık sevgili dışındaki her şeyi aklından atmış, bütün kapılarını yalnızca sevgiliye açmıştır. Bu nedenle Mecnûn, cünun kavramının somutlaşmış hâlidir. Gasset (1996: 28), âşık olan kişinin zihinsel bir travmaya girdiğini, âşık olmanın “bilincimizin gelişmesi üzerinde kısıtlayıcı, yoksunlaştırıcı ve felce uğratan bir etki yap[tığını]” belirtir. “Aşkın gözü kördür” sözü bu durumu ifade eder. Fuzûlî de bu durumu sarhoşluk, delilik kavramlarıyla ilişkilendirir; bu yolla bütün dünyevi bağlardan kurtulduğunu, olgunluğu yakaladığını söyler:

Öyle ser-mestem ki idrâk etmezem dünyâ nedür
Ben kimem sâki olan kimdür mey ü sahbâ nedür (LM. 2658)

Cünûn feyziyle âzâd olmuşam kayd-i alâyıkdan
Kemâl ü fazl terki rütbe-i fazl ü kemâlümdür (G.101/3)

Âşık olan insan, sevgiliyle hipnotize olmuş gibidir. Bu nedenle bir nevi cennet hayatı yaşamaktadır. Dış dünyayla bağlarını koparan âşık, dinginliği sevgilide bulmuştur. Platon'un sevgiyi “kutsal bir delilik” (Gasset 1996: 39) olarak tarif etmesi de bu sebeptedir. Gasset'in (1996: 39) “Her âşık sevgilisini kutsal sayar ve onun yanında kendisini "cennetteymiş gibi" duyar” şeklindeki yaklaşımı ilginçtir. Fuzûlî de sevgilinin yüzünü görmeyi, onunla bir arada bulunmayı cennetle ilişkilendirir:

Cennet için men' eden 'âşıkları didârdan
Bilmemiş kim cenneti âşıkların didâr olur (G.96/2)

Ravza-i küyunda tapmışdur Fuzûlî bir makâm
Kim ana cennet kuşu yetmez bin il uçmağ ilen (G.220/5)

3. Aşkın Sürekliliği

Aşk, Allah'ın insanlara bahşetmiş olduğu üstün bir vasıftır. İnsan, ilk aşkı ezelde, bütün sevgilerin kaynağı olan Allah'ı severek tatmış ve sarhoş olmuştur. Aynı zamanda aşkın mihneti de ilk olarak o zaman tadılmıştır.

Ezel kâtibleri uşşâk bahtın kara yazmışlar

Bu mazmûn ile hat ol safha-i ruhsâra yazmışlar (G.68/1)

Klasik şiirde, aşkın ezel meclisinden beri var olduğu ve sonsuza dek var olacağı şairler tarafından sıkça dile getirilmiştir. Sevgiyi; kaynağı hiç tükenmeyen bir suya benzeten Gasset'e göre âşık "bir miknatıstan çıkan kıvılcımlar gibi yanıp sönen ani anlar ya da kopuk kopuk zamanlar dizisi içinde sevmez; sevgiliyi sürekli olarak sever" (1996: 11) Âşık, öncelikle aşkın kendisine âşıktır. Aşk var oldukça maşuku sevmenin nihayeti olmayacaktır.

Ey Fuzûli ben dem urmuşdum safâ-yı 'aşkdan

Matla'-ı hurşîd icâd olmadan subh-ı ezel (G.173/7)

4. Aşkın Doğurganlığı

Divan şiirindeki aşk, zıtları barındıran kompleks bir yapıya, çeşitli hâlleri barındıran doğurgan bir özelliğe sahiptir. Bu düalist yapıyla aşk, sahibine hoşnutluğun yanında eziyet ve çileler de tattırır. Öyle ki dert olarak bilinen aşk, Fuzûli'de aynı zamanda bir dermandır.

'Aşk derdiyle hoşem el çek ilâcumdan tabîb

Kılma dermân kim helâkim zehri dermânundadır (G.85/2)

Sitem taşı melâmet hançeri bi-dâd şemşiri

Fuzûli her cefâ kim gelse hoşdur câna cânândan (G.212/7)

Gam, keder, yalnızlık, çaresizlik, sıkıntı, düşkünlük, delilik, arzu, ayrılık, kavuşma, kıskançlık ve hüzün aşktan doğan çeşitli hâllerdir. İbn Arabî'nin (1992: 113) aşkın sıfatları bağlamında saydığı "esef, özlem, hayret, şaşkınlık, dehşet, kıskançlık, hırs, hastalık, heyecan, sessizlik, hareketsizlik, ağlama, acı çekme, uyuyamama, devamlı uyanık kalma" gibi hususların tamamı aşkın ortaya çıkardığı hâllerdir. Fuzûli'nin şiirlerinin de neredeyse tamamının bu temalar üzerine kurulu olduğu söylenebilir.

Hâsilun evvel gam-ı cânândur âhir terk-i cân

Bu imiş kısmet Fuzûli hâh ağla hâh gül (G.178/9)

Gönlüm açılır zülf-i perişânını görgeç

Nutkum tutulur gonce-i handânını görgeç (G.53/1)

Gasset (1996: 8) sevginin çeşitli yansımalarından hareketle başka hiçbir duygunun aşk ölçüsünde doğurgan olmadığını, bu nedenle sevginin bir doğurganlık simgesi olduğunu dile getirir. Sevgiden "arzu, düşünce, istem ve eylem" gibi pek çok şeyin doğduğunu ama bu unsurların tamamının sevgi içerisinde değerlendirilemeyeceğini söyler. İbn Arabî de (1992: 97) aşırı sevginin, âşıkların akıllarını başlarından aldığını, onları zayıflattığını, bir deri bir kemik hâline getirdiğini, düşüncelerine musallat olduğunu, inatçı bir saplantı, bir kuşku, bir türlü uyuyamama, bir şevk, devamlı uyanık kalma gibi hâller doğurduğunu belirtir. Fuzûli'nin pek çok gazelinde İbn Arabî'nin aşırı sevgi olarak nitelendirdiği hâli taşıyan âşıkların tasvirleriyle karşılaşırız:

Tabîbâ kılmışum teşhis derd-i 'aşkdur derdüm

Âlâmet âh-ı serd ü rûy-ı zerd ü eşk-i âlûmdür (G.101/5)

Aşkın doğurganlığını; ikilem, korku ve ümit arası gelgitler belirler. Fuzulî, bu ruh hâlini şöyle ifade eder:

Dost bî-pervâ felek bî-rahm devrân bî-sükûn
Derd çok hem-derd yok düşmen kavî tâlî' zebûn (G.232/1)

Ey Fuzûlî ben melâmet mülkinün sultâniyum
Berk-i âhum tâc-ı zer sîm-i sirişkûm taht-i 'âc (G.50/7)

5. Aşkın Gizemliliği

“Ancak söylenmemiş aşklar aşktır” der, William Blake (akt. Hatemi 1995: 47) bir mısramda. Gasset de (1996: 39) “âşık olmakla gizemcilik arasında şimdiye dek gözlemediğinden çok daha büyük bir yakınlık” olduğunu söyler. Buradaki gizemcilik göstergesi, mistik bir kavramı çağrıştırmaktadır: Kalabalıklardan uzak bir köşede kendisiyle baş başa kalan bir derviş tipini. Klasik şiirde, aşk bir sır olarak nitelendirilir. Bu sadece âşık ile maşuka ait bir sırdır. Aşkı gizleyerek ölenin şehit olacağı hadisi⁶ ile de desteklenen bu aşk anlayışına göre aşk, gizli kalmalıdır. Zira bu sır ifşa olduğunda kınamalar, dedikodular başlar. Nitekim Fuzûlî'nin Leylâ ile Mecnûn'unda olayların temeli, aşkın ifşa olması ile başlar. Fuzûlî, aşk sırrının gizli tutulmasının zorluğundan şöyle dem vurur:

Râz-ı aşkun halkdan kılmak nihân mümkün degül
Âşıkun ol vechden 'âlemde rüsvâdur senün (G.170/5)

Toplumsal yapı içerisinde “ayıplanan bir durum olan aşka düşme, aşktan dolayı hâl ve hareketlerde görülen aşırılıklar, kural tanımazlık” (Selçuk 2007: 491) kınamalara kapı aralar. Gasset (1996:106) bu yüzden aşkın “insanın gizli yaşamının bir parçası” olduğunu belirterek “insan, sevgisinden söz edemez” demiştir. Fuzûlî de aşkın bir sır olduğunu söyler:

Râz-ı aşkun saklarum elden nihân ey serv-i nâz
Gitse başum şem tek mümkün degül ifşâ-yı râz (G.114/1)

Bir derviş gibi inzivaya çekilen âşık, sevgilinin hayaliyle baş başadır artık; zihni arınır, kalp aynasına sevgili dışında hiçbir şeyin aksi yansımaz. Sevgilide ve gizemcide ortak olan *erme durumunun* da böyle bir şey olduğunu dile getiren Gasset (1996: 44), “onlar bu yaşamdan, bu dünyadan etkilenmezler artık; iyi olsun kötü olsun böyle şeylerin önemi kalmamıştır onlar için” der. Geleneksel aşk anlayışında aşkın ifşa olması bir bakıma “Ar u namus şişesini taşa çalmak” gibidir. Bu aşamadan sonra âşık, Mecnun gibi her şeyden elini eteğini çekip kendi köşesine ya da çölüne çekilir.

Aynı şeyleri yaşayan bir âşık ile bir dervişin/mistiğin tecrübelerini aynı dille anlatması dikkat çekmektedir. Gasset'in (1996: 39) “âşıklar da dinsel deyişler kullanma eğilimindedirler” ifadesi, klasik şiirde de görülür. Fuzûlî, aşka dair söylemlerinde sıkça dinî-tasavvufî göstergelerden faydalanır:

⁶ من عشق فکتم و عف فمات مات شهيدا - Âşık olup aşkı gizleyip ve iffetini koruyup ölen şehit olur. (Acluni, Keşfü'l-hafâ, C.II, s.234, no:2536)

Her bâde ki sensiz içerüm bezm-i belâda
Hûn-âb olur elbette çıkar didelerümden (G.217/3)

Vâdi-i vahdet hakikatde makâm-ı ‘aşkdur
Kim müşahhas olmaz ol vâdide sultândan gedâ (G.1/3)

6. Aşk Nesnelere Çokluğu

Klasik şiirde, âlemin ve onun gözbebeği olan insanın asıl mayası aşk olarak kabul görür. Sevgi nesnesine/sevilene duyulan ilginin arka planında, varlığın asıl özüne duyulan muhabbet ve hayranlık vardır. Allah, Peygamber, halife, padişah, evliya, âlim, şair, dost sevgili rolünde olabileceği gibi hayvanat ve nebatat tabakasından çeşitli varlıklar da sevgi nesnesi rolünü üstlenebilirler. Genellikle sevgi, mecazi ve hakiki sevgi arasında dolaşır durur. Bazen beşerî sevgiden ilahi olana geçilir, bazen de ilahi sevgiden kaynaklanan aşkla kâinattaki başka varlıklara ilgili duyulur.

Fuzûlî'nin sevgili imajında da, çoğu kez beşerî ve ilahi vasıflar bir arada bulunur. Sevgilinin ilahi mi beşerî mi olduğu ayırt edilmez bir özellik arz eder. Mahbub, dost, server, şeh, cân, yâr... sevgi nesnesini karşılayan göstergelerdendir.

Dostum âlem senin'çün ger olur düşmen bana
Gam degül zirâ yetersin dost ancak sen bana (G.12/1)

Fromm (1985:52), “Sevgi aslında özgün bir kişiyle olan ilişki değil, sevgi bir tavır, sadece bir sevgi nesnesine değil tüm dünyaya karşı bağlılığı belirleyen bir karakter yönelimidir” diyerek sevgi nesnelere çokluğuna ve çok boyutluluğuna işaret eder. Sevgi çeşitlerini; insan sevgisi, anne sevgisi, cinsel sevgi, kendini sevme, tanrı sevgisi başlıkları altında irdeler. Fromm’un sevgi nesnelere çokluğuna dair düşünceleri Gasset ve Fuzûlî’deki sevgili imajı ile örtüşmektedir. “Sevgi nesnelere sonsuz çeşitliliği” hakkında şöyle der Gasset (1996: 7): “Bizler erkek olarak kadını, kadın olarak da erkeği sevmekle kalmayız; sanatı ve bilimi de severiz; anne çocuğunu sever; dindar kişi Tanrı’yı sever.” İbn Arabî’nin “sevgi kimdedir, kimden gelir bilinmez. Sevgilin (mahbub) kimdir bilemezsin.” (1992: 31) şeklindeki sözleri de bu hususa işaret etmektedir.

Sevgili, âşığına ne kadar fazla cilve ve naz ederse aşkın şiddeti de o derece artar. Sevgi nesnesinin özellikleri, âşığın kendisiyle ilgilenmesine sebebiyet verir. “Sevilen kimse, âşıkının kendi bireyselliği tarafından belirlenmiş arzusunu ve ihtiyaçlarını tatmin etmek için ne kadar özel bir biçimde uygunsaydı, bu tutku da o kadar güçlü olacaktır” (Schopenhauer 2009: 41).

Klasik şiirde boy, kaş, çişm; cilve, naz vb. sevgilinin âşığı cezbeden özelliklerindedir. Bu da aynı varlıkta âşığı cezbeden birden fazla sevgi nesnesinin bulunduğunu gösterir. Gasset (1996: 117), bu hususta sevgi “ruhsal kaynağını sevgilinin niteliklerinden” almıştır, der. Fuzûlî’nin aşağıdaki beyitlerinde sevgiliden neşet eden niteliklerin âşığın aklını başından aldığı, onu dertlere saldırdığı görülür:

Her sehî-kad cilvesi bir seyl-i tûfan-i belâ
Her hilâl-eburû kaşî bir ser-hat-i meşk-i cünûn (G.232/5)

Nice kadd ü hat ü ruhun gam ü renc ü derd ü belâ ile
Büke kaddimi döke yaşımı yıka gönlümü yaka cânımı (G.262/6)

7. Aşk Nesnesinin Çekiciliği

Geleneksel aşk estetiğinde sevgili pasif, âşık ise aktif bir role sahiptir. Sevgi nesnesi, âşığı bir mıknatıs gibi kendine çeker. Sevgi nesnesinin âşiğe gelme durumu söz konusu ol(a)madığından âşık, onun bir parçası olmak üzere nesneye “göç etmeye” yönelir. Bu “göç durumu içinde olmak, sevgi içinde olmak demektir.” (Gasset 1996:11). Aşk üzerine düşüncelerini ifade eden St. Augustine de sevginin kendisinin ağırlık merkezi olduğunu ifade ederek “o nereye giderse, ben de oraya giderim” (Gasset 1996: 4) der. O hâlde diyebiliriz ki sevgi nesnesi bir “put” gibi kurbanlarının kendine yönelmesini bekler. Bu yaklaşım klasik şiirimizdeki put/sanem metaforunu çağrıştırmaktadır. Put, kusursuz güzellikle beraber sevgilinin çekiciliğini de ifade etmektedir. Âşık sürekli sevgiliye yönelir, onun peşinden gider; mahallesini, kapı eşliğini mesken edinir, ayak bastığı toprağa yüzünü sürer. Âdetâ ona tapar. Bu bağlamda Fuzûlî, taş kalpli merhametsiz bir sanem olarak nitelendirdiği sevgilinin, kendi feryatlarına aldırış etmediğini söyler. Âşkın manyetik alanında sevgili pasif, âşık ise aktif bir rol oynar:

Ey Fuzûlî ol sanem efgânuna rahm eylemez
Taşa benzer bağı te'sir eylemez efgân ana (G.10/7)

İbn Arabî (1992: 99), âşığın “kendisinde bir idare mekanizması kalmaz. Bağımsızlığını ve özerkliğini yitirir. Gönlünü ve kalbini ele geçiren, istila edip kuşatan ‘aşk sultanı’nın kendisine verdiği bağışlara ve emirlere bağımlı kalır” der. Fuzûlî’nin aşağıdaki beyti bu konuya örnek teşkil eder. Âşık, ağa kapısında el pençe divan duran bir kuldur, derdinin devası o kapıdadır.

Buldı kuyunda devâ derd-i dil-i bîmârimuz
Sen ağasun biz kuluz küyundadır tîmârimuz (G.120/1)

8. Aşk ve İstem

Klasik edebiyat geleneğinde aşk; irade ve istek dışı bir eylem, ilahi bir takdir olarak kabullenilir. Bu yönüyle sıradan sevgi ve dostluk anlayışından ayrılan aşk, bilinç dışı bir eylem, bir boyun eğme özelliği gösterir. Fuzûlî, pek çok yerde âşkın bu istem dışılığına işaret eder:

Degüldüm ben sana mâ'il sen etdün 'aklumu zâ'il
Bana ta'n eyleyen gâfil seni görgeç utanmaz mı (G.264/1)

Gasset (1996: 110), aşkta bu durumu bir çeşit teslim olma şeklinde ifade eder. “Teslim olma isteğinde istem yoktur: İstem dışı bir teslim oluş söz konusudur. İstemimiz bizi nereye sürüklerse sürüklesin, ondan uzaklaştırılmak için dünyanın öbür ucuna bile götürülsek, hiç farkında bile olmadan, sevgiliye teslim olmuş durumda kalırız.” der.

İlk görüşte aşk, istem dışı görünse de âşık olma insanın en özgür olduğu ortamda gerçekleşir. Yani aşka düşme irade ve ihtiyar dışı bir eylem olsa da süreç içerisinde âşık bir bakıma kendi iradesiyle yoluna devam eder. Bu aşamadan sonra sevgi, zorlama ile değil Fromm'un (1985:30) dediği üzere "sadece özgür olduğunda yaşanabilen, insan gücünü somutlayan" bir durum oluverir. Gasset'in de (1996:37) "âşık olan her insanın, istediği için âşık olduğunu" söylemesi bu nedenledir. Fuzûlî'nin, Kâbe'nin eşliğinde Mecnun'a yaptırdığı dua bunun bir kanıtıdır:

Ya Râb belâ-yı 'aşk ile kıl âşinâ beni
Bir dem belâ-yı 'aşkdan itme cüdâ beni (LM.1123)

Az eyleme inâyetüni ehl-i derdden
Ya'nî ki çok belâlara kıl mübtelâ beni (LM.1124)

Fuzûlî'nin aşk ehlinin yolu üzerine gömülme isteği, sürekli aşkla kalma ve aşkla anılma isteminin yansımasıdır:

Ey Fuzûlî çıksa can çıkman tarîk-i 'aşkdan
Reh-güzâr-ı ehl-i 'aşk üzre kılın medfen bana (G.12/7)

Aşk, ancak layık kişilere verilen ve sonrasında da âşığın gücü nispetinde devam eden bir eylemin adıdır aslında. Klasik şiirde âşıklığın özel bir yetenek işi olduğu düşünülür. Elverişli ruhlarda yaşayabilen aşk, "bazı bireylerde bulunan, normalde başka yeteneklerle birlikte bahsedilen ama tek başına da görülebilen özgül bir yetenektir. Gerçekten de âşık olmak, bazı yaratıklarda bulunan harika bir yetenektir" der Gasset (1996:113-114) bu bağlamda. Fuzûlî bu hususu bir beytinde şöyle dile getirir:

Bende Mecnun'dan füzûn 'âşıklık isti'dâdı var
'Âşık-i sâdık benem Mecnûn'un ancak adı var (G.75/1)

9. Aşk ve Büyülenme

Klasik şiirde karşı konulamaz bir güç olarak karşımıza çıkan sevgili, âşığı âdeta büyülemiş, irade ve ihtiyarını kendi eline almıştır. Gasset (1996: 38), bu durumun sevne bir uyurgezer, mecnun, büyülenmiş insan havası verdiğini belirtir, âşık olmanın aslında bir büyülenme olduğunu söyler. "Büyülenme" ifadesi sevgilin âşık üzerinde bıraktığı derin tesiri en güzel anlatan kelimelerden biridir. Âşık büyülenme karşısında daha itaatkâr bir yapıya bürünür. Klasik şiirde sevgilinin saç ve göz ile ilgili unsurları cadı ve büyücü olarak geçer. Fuzûlî de sevgilinin kendisine sihir yaptığını söyler:

Ne şerbetdür gamun kim içtiğümce eksilür sabrum
Ne sihr eyley ruhun kim bakduğumca rağbetüm artar (G.71/6)

Aşk kendisinden gayri unsurlara yönelimi istemez. Başka nesnelere ile uğraşmak bir dikkat kaybına sebebiyet verir. Fromm'a (1985: 109) göre sevmeyi öğrenmenin ön koşullarından biri de yoğunlaşmadır. Gasset de (1996: 33) "âşık olmak bir dikkat olgusudur" der. Ancak bu normal insanda ortaya çıkan anormal bir vakadır. Bu durumda sevgi nesnesi, diğer tüm unsurlardan daha fazla ön plandadır. Onun ayrıcalıklı bir yeri olur.

Sevgiliye yoğunlaşan âşık, onunla ruhsal bir iletişime geçme çabasıdır. Gasset (1996: 41) bunu "birbirinin duygularını özümsemek sözyle ifade eder. Çölde başında kuşların

yuva yaptığı Mecnûn'un sessiz ve hareketsiz hâli, bu yoğunlaşmanın ve dış uyaranlara bilinci kapatmanın bir yansımasıdır aslında.

Verseydi âh-ı Mecnûn feryâdımın sedâsın
Kuş mı karâr ederdî başındaki yuvada (G.246/2)

Nihâl-i derddür Mecnûn yer itmiş sâyesin âhû
Başında kuş yuvası börk ayağında selâsil su (G.238/1)

Gasset (1996:34), âşğın bu hâlini şu şekilde somutlaştırır: "Bilinç kasılır ve bir tek nesneye yönelir. Dikkat felce uğramış durumdadır: Bir şeyden ötekine kaymaz. Saplanıp kalmış, katılaşmış, bir tek kişinin tutsağı olmuştur." Fuzûlî'nin çizdiği âşık tipi ile Gasset'in çizdiği tablo birebir uyum içindedir:

Pây-bend oldum ser-i zûlf-i perişânın görüp
Nutkdan düşdüm leb-i la'l-i dūr-efşânın görüp (G.37/1)

10. Aşk ve Arzu

Âşğın sevgiliyi istemesi bir arzudur. Fakat bu arzunun boyutu, cismani olmaktan ziyade ruhanidir. Arzu ile sevgiyi karıştırmamak gerekir. Bir nesneyi arzulamanın o nesneye sahip olmak gayesiyle ilerlemek olduğunu söyleyen Gasset'e (1996:8) göre; "arzu, doyurulur doyurulmaz söner, doyumla birlikte sona erer. Oysa sevgi sonsuza dek doyumsuz kalır." Gasset'in bu düşüncesiyle klasik şiirdeki algı uyuşmaktadır. Klasik şiirde; gerek aşk hikâyelerinde gerek şiirlerde aşkın bu denli taze ve canlı bir görüntüde oluşunun nedeni sevgili ile vuslatın bir türlü mümkün ol(a)mamasındandır. Zaten sevgiliye ulaşmak, bir nevi aşkın sonunu getirecektir. Çünkü buradaki vuslat, bir nevi cismanidir. Âşıklar bu doyumun söneceğini bildiği sevgiliyle vuslata ramak kala geri adım atar. Âşğın tek derdi, aşkın doyumsuzluğunun zevkini tadabilmektir. Diğer bir ifadeyle seven, sevgilin kendisine cevr ü cefa etmesine sitem etse de yine de ondan vazgeçmez.

Demen kim adli yok yâ zulmi çok her hâl ile olsa
Gönül tahtına andan gayrı sultân olmasun yâ Rab (G.30/6)

11. Aşk ve İstırap

Klasik aşk anlayışında aşk ve ıstırap hep yan yanadır. Elest bezminde, ilahî güzellikle mest olup aşka düşen insan, dünya gurbetine düşmekle en derin acıyı tadar. Ayrılık, kınama, hasret, çaresizlik, yalnızlık gibi acılarla iç içe olan aşk, âşğın bir ömür boyu vermek zorunda olduğu bir imtihanın adıdır.

Ey Fuzûlî cevr-i yâr ü ta'ne-i ağyârdan
Var yüz bin gam bu hem bir gam yok gam-hârimuz (G.120/7)

Âşğın olgunlaşması, benliğinden vazgeçmesi için ıstırap potasında erimesi gerekmektedir. Âşık, bu ıstırapla acı çekerken aynı zamanda ruhen bir değişim ve dönüşüm geçirmekte kemale ermektedir. Zor da olsa bu süreç, âşğın bir bakıma yeteneklerinin test edilmesi demektir. "Âşkın sevdiği kimsenin kendisine mutsuzluk ve pişmanlıkla dolu bir hayattan başka bir şey sunmayan huy ve kişilik özürlerini açıkça görüp keskin biçimde fark etmesi mümkündür. Ancak bunlar onun içini korkuyla doldurmaz." (Schopenhauer 2009:73).

Âşığın yalnızca tek korkusu vardır ki o da “tagafül” cezasıdır. Bu eza ve belası ne kadar ziyade olur ise aşkın ve âşığın da harareti bir o kadar artar. Aşk fezasında en makbul âşık tipi, bu perişan hâli en çok sürdürebilendir. Zira “gerçek sevgi, kendini bir bakıma çekebildiği acılar ve ıstıraplarla belli eder; en iyi bunlarla ölçülür ve hesaplanır.” (Gasset 1996:9). Fuzûlî'nin şiirin temelini de “ıstırap” teşkil eder. Kaldı ki bunu kimseyle paylaşmak da istemez:

Benüm tek hiç kim zâr ü perişân olmasun yâ Rab
Esir-i derd-i 'aşk u dâğ-i hicrân olmasun yâ Rab (G.30/1)

Cefâ vü cevri ile mu'tâdum anlarsız n'olur hâlüm
Cefâsına had ü cevriye pâyân olmasun yâ Rab (G.30/5)

İdemen terk Fuzûlî ser-i kûyın yârün
Ne kadar zulm yeri ise bana hoşdur vatanum (G.204/7)

İlk iki beyitte, kendisinden başka hiç kimsenin aşk derdine müptela olmasını istemeyen Fuzûlî, sonraki beyitte *hoş* olarak tasvir ettiği *zulümğâh*ın vatanı olduğunu söyler. Her ne kadar Fuzûlî, “sevdiğinin kendisine yüz vermemesini, nazını ve hor görmesini *zalimlik* olarak nitelendirirse -ki bunlar onun acılarını besleyen şeylerdir- bunda asla gerçek anlamda bir abartı yoktur.” (Schopenhauer 2009: 73). Şair buna razı olup tegafül korkusunu taşır:

Ey Fuzûlî hûb-rûlardan tegâfüldür yaman
Ger cefâ hem gelse anlardan bir ihsândur sana (G.21/7)

Gerçi ey dil yâr için yüz verdi yüz mihnet sana
Zerrece kat'-i mahabbet itmedün rahmet sana (G.22/1)

Klasik şiirde âşık maddeten ve manen dikkat çekici bir görünüm arz eder. Ruhun ciddi bir değişim geçiren âşığın fiziki yapısı ve görünümü de değişmiştir. Âşık bir mum gibi erimiş, boyun bükmüş; “elif” gibi boy, aşk ile “dâl” olmuştur. Bu hususta Gasset'in (1996:43) çizdiği âşık tipinin özellikleri ilginçtir: “Gözler bir yere takılır kalır, bakış donuktur, baş göğsün üstüne doğru düşme eğilimindedir; beden yapabilirse, içe doğru çekilir. Görünüş, tümüyle insan biçimli ama sanki içbükey ve içine doğru kapanmış bir nesneyi temsil eder.” Bu görünüm Fuzûlî'nin şiir dünyasındaki âşık tipinin özellikleri ile çarpıcı ölçüde uyum gösterir:

Büküldi kâmetüm hasret yükinden veh ki âlemde
Ümidüm eksilüp her lâhza yüz bin hasretüm artar (G.71/5)

Ham etdin kâmetüm ger terk-i ser kıldumsa ma'zûrum
Ne “özüüm var eger derlerse olmaz nokta dâl üzre (G.256/3)

Zayıf bir beden, sıkıntılardan dolayı sürekli ah çekiş, sararmış bir beniz, hüznü yansıtan kanlı gözyaşı (Selçuk 2007:492) Fuzûlî'nin âşık tipinin belirgin özelliklerindedir. Fuzûlî şiirlerinde âşığın bazı alametlerini şöyle anlatır:

Tabîbâ kılmışam teşhis derd-i 'aşkdur derdüm
Alâmet âh-ı serd ü rüy-ı zerd ü eşk-i âlümdür (G.101/5)

Andanam rüsvâ ki seyl-âb-i sirişküm çâk eder
Zahm-i tiğın kanı giydirdükçe pirâhen bana (G.11/3)

Fuzûlî'de aşkın hararetini arttıran en önemli unsurların başında “firkat” yani sevgiliden uzakta olma hâli gelmektedir.

Vaslından ayrı n'ola dökilse kanum gül gül
Ben gülbün-i firâkum bu fasldur bahârum (G.192/4)

Aşkî sürekli canlı tutan ayrılık, dikkatin başka şeylere yönelmesini önler. Sevgiliden uzakta olmak ve buna katlanabilmek ancak vuslat hayaliyle yatıştırılır. Gasset (1996:36) “sevgiliden iraklık, ona duyduğumuz ilgiyi arttırır” der. Fuzûlî, kavuşmaya talip olmanın aslında hata olduğunu, aşkın şiddetinin ayrılık ile arttığını dile getirir. Ayrılık her ne kadar karanlık gibi görünse de aslında âşıklar için bir aydınlık hâlidir.

Vasl kadrin bilmedüm firkat belâsın çekmedin
Zulmet-i hecr itdi çok târik işi rûşen bana (G.12/4)

Gam-i hecrdür ki artar eseriyle 'aşk zevki
Galat eylemiş Fuzûlî ki visâle tâlib olmuş (G.135/5)

Sonuç

Aşk, toplumdan topluma değişen kimi özelliklere sahip olsa da genel anlamda evrensellik gösteren bir duygu, bir deneyimdir. Aşkın ne olduğu üzerine Doğu'da ve Batı'da pek çok şey söylenmiş ve söylenmekte. Bireysel bir tecrübe, soyut bir kavram olan aşka dair en renkli söylemler herhâlde şairlere ve felsefecilere ait. Farklı zaman ve zeminlerde dile getirilmiş olsa da bu söylemlerin müştereklik arz ettiği görülür. Bu bağlamda İspanyol düşünür Gasset'in aşka dair düşünceleriyle klasik Türk şiirindeki aşk düşüncesinin, özellikle Fuzûlî'deki yansımalarının pek çok noktada örtüştüğü görülür.

Gasset'in aşka dair felsefi düşünceleriyle Fuzûlî'nin şiirlerindeki aşk, “ulvilik, genişlik, kuşatıcılık, kutsallık, süreklilik, doğurganlık, gizemlilik, irade dışılık, büyüleyicilik, çekicilik, ıstırap vericilik” gibi noktalarda çarpıcı bir biçimde benzerlik gösterir. Bu da, zaman, mekân ve kültür farklılığına karşın aşkın bazı noktalarda benzer biçimde algılandığını, edebî ve felsefî düzleme de yine benzer biçimde yansıdığını göstermektedir.

Karşılaştırmalı çalışmalar arttıkça, Doğu ve Batı dünyasındaki aşk düşüncesinin benzeşen ve ayrışan yönleri daha net bir biçimde ortaya çıkacaktır.

Kaynakça

- el-Acluni (İsmail bin Muhammed) (2009), *Keşfü'l-hafâ ve Muzilu'l-ilbâs*, C.II, 3. Baskı, Beyrut: Darü'l-kütübü'l-İlmiyye)
- Akün, Ö. Faruk (2013), *Divan Edebiyatı*, İstanbul: İsam Yay.
- Akyüz, Kenan vd. (1990), *Fuzûlî Divânı*, Ankara: Akçağ Yay.
- Ayvazoğlu, Beşir (1993), *Aşk Estetiği*, İstanbul: Ötüken Yay.
- Batur, Enis (1995), "Aşk Üzerine Marazî bir Deneme Daha", *Cogito (Aşk Sayısı)*, YKY., 5-8.
- Doğan, M. Nur (2010), *Fuzûlî Leylâ ve Mecnun (metin, düzyazıya çeviri, notlar ve açıklamalar)*, İstanbul: Yelkenli Yay.
- Fromm, Erich (1985), *Sevme Sanatı*, (Çev. Işıtan Gündüz), İstanbul: Say Yay.
- Gasset, Ortega (1996), *Sevgi Üstüne*, (Çev: Yurdanur Salman), 2. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- Hatemi, Hüsrev (1995), "Love That Never Told Can Be", *Cogito (Aşk Sayısı)*, YKY., 47-51.
- İbn Arabî (1992), *İlahî Aşk*, (Çev. Mahmut Kanık), 2. baskı, İstanbul: İnsan Yay.
- Okuyucu, Cihan (2004), "Duygu Dünyası: Klâsik Şiirin Başlıca Konusu Olarak Aşk", *Türk Dünyası Edebiyat Tarihi*, C.IV, Ankara: AKMB Yay.
- Schopenhauer, Artur (2009), *Aşka ve Kadınlara Dair*, (Çev. Zeynep Özkurt), Ankara: Alter Yay.
- Selçuk, Bahir (2007), "Fuzûlî'de Melâmet Kavramı" *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 16, Sayı 2, s.487-502.
- Tarlan, A. Nihat (1981), *Edebiyat Meseleleri*, İstanbul: Ötüken Yay.
- Yaltkaya, Korkut (1995), "Aşka Dirimbilimsel Yaklaşım", *Cogito (Aşk Sayısı)*, YKY., 52-56.
- Yenişehirli Avnî Bey Divanı, Metin Bankası Projesi.